

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII Dizi-Sayı: 33^a

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E HATIRAT
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
BİLDİRİLER KİTABI
I. CİLT

Hatırat
(Kökler, Kaynaklar ve Metodik Yaklaşımlar)

Editör
Musa GÜMÜŞ

ANKARA, 2022

Bir Hatırat Türü Olarak Atatürk'ün Not Defterlerinin Yakın Dönem Tarihi Kaynağı Olarak Değerlendirilmesi

Zekeriya Türkmen*

Giriş

XX. yüzyıl Türk tarihine ve dünya tarihine damgasını vurmuş dâhi önderlerden birisi hiç şüphesiz Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'tür. Tarih felsefesi açısından bakıldığında bir görüşe göre tarihe yön veren kişiler önderlerdir. Önder olarak bakıldığında Atatürk ve ekibi, köhne bir devletin yıkıntılarından çağdaş bir devlet kurarak Türk milletine özgür ve demokratik bir ortam, onurlu bir gelecek, uluslararası alanda saygın ve güvenilir bir ülke olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni miras bırakmışlardır.

Atatürk'ün yetiştiği ortama bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin sınır kesimini oluşturan bir yerde doğduğu; her an yurdunu ve ocağını kaybetme tehdidi altında bulunan bir bölgede eğitimini tamamladığı görülmür. O, askerlik mesleğine yönelik olarak sistemli ve kesintisiz bir eğitim görmüştür. Onun yetişmesinde, kişiliğinin şekillenmesinde önderlik yeteneğinin pekişmesinde askerî okullardaki öğretmenlerinin etkisi hiçbir zaman inkâr edilemez.¹ Osmanlı Devleti'nin en bunalımlı döneminde Harbiye Mektebinde yetişmiş biri olan Mustafa Kemal, devletin yıkılış sürecini öğrencilik döneminde İstanbul'da yakından görmüş, daha o yıllardan itibaren kurtuluş çareleri aramaya başlamıştı. Manastır Askeri

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, zturkmen@29mayis.edu.tr

¹ Atatürk'ü yetiştiren öğretmenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetiştirmesi ve Öğretmenleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

İdadisinde öğrenci iken başlayıp gelişen okuma aşkı, Harbiye Mektebi yıllarında daha da artmıştır. Sadece Türkçe eserleri okumakla kalmamış, yabancı dilden özellikle devrin geçerli batı dili olan Fransızca yazılmış eserleri de takip etmeye başlamıştır. Zaman içinde okuduklarını, bunlarla ilgili yaptığı değerlendirmeleri, hatıralarını küçük not defterlerine kaydederek tarihe yazılı evrak bırakmıştır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün Çankaya'daki zengin kütüphanesi döneminin olduğu kadar günümüz araştırmacılarının dahi gıpta ile baktığı zengin ve büyük bir arşiv olarak yerini korumaktadır. Bunlar arasında yer alan 32 adet not defteri de bu arşivin en önemli parçalarından biridir.

Atatürk'ün 32 adet not defteri tarih itibarıyla bir sıralamaya tabi tutulursa Harp Okulu öğrencilik döneminden başlayıp, Erkân-ı Harbiye Mektebi (Harp Akademisi) öğrenci-subaylığı ve genç subaylık yıllarından Kurtuluş Savaşı'na ve Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen kültür inkılabı ile üniversite reformunu gerçekleştirdiği 1933 yılına kadar uzanan döneme ait bazen gün gün ayrıntılara yer verilirken, çoğunluğunda ise özet bilgiler kayıtlıdır. Defterlerin bir kısmında XVII-XIX ncü yüzyıllarda cereyan eden önemli savaşlara ait kısa -kanaatimizce derslere ait- notlar (Osmanlı-Rus, Osmanlı-Yunan, Alman-Fransız savaşları) ve bunların bir kurmay subay gözüyle askerî yönden incelenmesine dair bilgiler yer almaktadır. 32 adet olan bu defterler dönemin en önemli kaynakları arasında yer alır.²

Gnkur. ATASE Başkanlığı Arşivinde, Atatürk Koleksiyonları (ATAZB)³ Bölümünde Kutu: 44, Gömlek: 2 numara⁴ ile kayıtlı bulunan büyük boy Hareket Ordusu Karargâh Kayıt Defteri ordunun Selanik'ten İstanbul'a yönelik faaliyetlerine dair bilgileri içermektedir. Hareket Ordusu, 31 Mart 1325/13 Nisan 1909 tarihinde İstanbul'da II. Meşrutiyet rejimine karşı çıkan gerici isyân hareketini bastırmak üzere Selanik'te hazırlanarak İstanbul'a

² Bahse konu not defterleri tarafımızdan oluşturulan bir kurul tarafından titiz bir çalışmanın sonunda kitaplaştırılarak 12 cilt halinde yayımlanmıştır. Bk., Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, *Atatürk'ün Not Defterleri I-XII*, (Yay. Hz. Zekeriya Türkmen vd.leri), Ankara 2004-2009.

³ Ziraat Bankasından Anıtkabir'e ve daha sonra da ATASE Başkanlığı Arşivine teslim edilen belgelerin bulunduğu kısım ATAZB, Atatürk'ün Ziraat Bankasından gelen evrakı anlamına gelen kısaltma rumuzla gösterilmektedir.

⁴ 25,5 x 38 cm ebadında, siyah bez ciltli, büyük boy, çizgili 150 sayfalık bir defterdir. 45 yaprak yazılı evrakı içermektedir. Mürekkepli kalemle Osmanlıca rik'a tarzı yazı ile kaleme alınmıştır. Yazılı yaprakların içinde ilâve edilmiş, bazı resmî evraklar da yer almaktadır. Bu evraklar da yukarıda belirtilen 45 yapraklık evraka dâhildir. Defterin baş tarafında İstanbul'da o zaman önemli iş merkezleri ile matbaa ve kitapçıların yer aldığı önemli bir iş merkezi olan Çiçek Pasajı'nda hazırlandığına dair Fransızca bir kayıt bulunmaktadır. Not Defteri ebatlarından oldukça büyük olan bu defterin, Hareket Ordusu Komutanlığı Kurmay Başkanlığı'nın resmi kayıt defteri olarak hazırlandığı anlaşılmaktadır. *Gnkur. ATASE Arşivi*, ATAZB, K: 44, G: 2.

gönderilmiş olan bir ordu idi.⁵ Defter, ayrıntılı bir şekilde incelemeye tabi tutulduğunda, 31 Mart Olayının bastırılmasında Hareket Ordusunun ne kadar hassas davrandığı ve her durumu enine boyuna incelediği, her zaman tedbirli davrandığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal, defterin ilk sayfasında Hareket Ordusunun ilk birliği olan Birinci Mürettep Fırkanın kadro kuruluşundan bahsetmektedir. Bu kuruluştan bahsederken karargâhta kimlerin görev yaptığını da izah etmekte, kendisini Erkân-ı Harbiye Reisi yani kurmay başkanı olarak göstermektedir. Bu arada Birinci Mürettep Fırkanın⁶ iki mürettep livadan (tugay) teşekkül ettiğini açıkladıktan sonra bunlara bağlı beş mürettep alayın bulunduğunu, ayrıca orduya bağlı bir topçu tugayı ile iki süvari bölüğü, bir makineli tüfek bölüğü ve iki jandarma taburu bulunduğunu açıklamaktadır. Bu defterde yer alan bilgilerin tamamına yakını askerî yazışmalara ait hususları içermektedir. Hareket Ordusunun 1909 yılı Nisan ve Mayıs aylarında İstanbul'da asayiş sağlamak üzere gerçekleştirdiği faaliyetler, giriştiği çatışmalarda uğradığı kayıplar, ordunun lojistik ihtiyaçlarının yani iâşe ve ikmali gibi hususlarının karşılanmasıyla ilgili ayrıntılar da defterde yer almaktadır.⁷

Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal'in bir önceki defteri, tümene mahsus büyük boy evrak kayıt defteri olarak düzenlenmişken; K: 44, G: 14 nolu defter ise küçük boy, cep not defteri şeklindedir.⁸ Hareket Ordusu Birinci Mürettep Tümene ait bilgiler kısa kısa notlar halinde Mustafa Kemal tarafından bu not defterine de kaydedilmiştir. Bir nevi akıl defteri olarak tutulmuş notları ihtiva etmesi bakımından buradaki bilgiler de büyük öneme sahiptir. Bu defterde gerçi notlar daha kısa olarak tutulmuştur. Yazılanlar bir nevi hatırlatma notları şeklinde olmasına rağmen, Mustafa Kemal'in o zamanki ruh halini, dünya görüşünü kısacası kişisel görüşlerini, düşüncelerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Defterin 14ab sayfasında yer alan cümleler İstanbul'daki rejim karşıtı yobazlarla âsiler

⁵ Hareket Ordusunun hazırlanması, sevk ve idâresi hakkında geniş bilgi için bakınız; Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul 1993; bahse konu not defteri ilk defa olarak bizim çalışmamızda kullanılmıştır. bk., Zekeriya Türkmen, *Hareket Ordusu ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal*, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

⁶ Mürettep, içinde her türlü askerî birlikten küçük birliklerin yer aldığı, tam teşkilatlı ve teçhizatlı birlikler için kullanılan bir ifadedir.

⁷ Hareket Ordusuna dair bu iki defter konu itibarıyla birbirini tamamladığından tek bir ciltte değerlendirilmiştir. Bk., *Atatürk'ün Not Defterleri-I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004.

⁸ 8,5 x 13,5 cm. ebadında, siyah ciltli, küçük boy, kareli cep not defteri şeklindedir. Defterin tamamı 45 yaprak olup 36 yaprağı rik'a usulü el yazısıyla ve kurşun kalemle yazılmıştır. Bir önceki defterde yer almayan bilgilere ait kayıtlar bu defterde yer almaktadır. Yazılanlara kronolojik açıdan bakıldığında, hemen hemen diğer defterdeki gibi, 31 Mart Olayı'nı takip eden süreçte meydana gelen gelişmelere ait kayıtların yer aldığı ve 1909 yılı Mayıs sonuna kadar geçen olayları içerdiği anlaşılmaktadır. Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 14.

hakkındaki kanaatleri açığa vuran ifadeler olarak not edilmiştir. Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal isyanda rol oynayan asilerden bahsederken şu notları yazmıştır: “*Sarık saran hafiyelerin din perdesi altındaki ilkaâtı menfaatten başka bir şey değildir*”, notlarını yazdıktan sonra Hareket Ordusunun amacının “*Kanun-ı esâsi’yi muhafaza etmek*” olduğu ifade ediliyordu. Mustafa Kemal bu notları ile İstanbul’daki isyanın dini kendi çıkarları için kullanan ve meşrutiyet karşıtı olan muhalifler tarafından çıkarıldığını anlatmak istiyor; Hareket Ordusunun İstanbul’a geliş maksadının Kanun-ı esâsi’yi yani anayasayı tekrar uygulamaya koymak olduğunu belirtiyor, ordu tarafından düzenlenen bu hareketin düzeni bozmaya çalışanlara karşı yapılmış olduğunu ifade etmek istiyordu.⁹ Bu cümle Atatürk’ün o günün şartlarında 31 Mart Olayına bakışını ve ordunun İstanbul’a geliş amacını ortaya koyması bakımından önemli mesajlar taşıyordu. Notların devamında yukarıda ifade edilen Hareket ordusunun maksadına dair bu düşüncelerini destekleyen ifadeler de yer almaktadır. Nitekim sayfa 14a’da “İstanbul ahalisine beyannâme: Maksadımız kanuna taarruzu men. İdare-i Osmanî’nin kanun dairesinde tamamen tatbiki” şeklinde geçen not ile Hareket Ordusunun amacının meşrutiyete darbe vuran âsileri ortadan kaldırıp, anayasayı yeniden uygulamaya koymak olduğunu belirtiyordu.

Dönemle ilgili yapılan araştırmalarda her ne kadar 31 Mart Olayında dönemin padişahı II. Abdülhamit’in doğrudan doğruya bir rolü tespit edilememişse de, bu isyan olayındaki rolünü ima eden ifadeler çeşitli eserlerde yer almaktadır. Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal not defterine, “*Padişaha arz ediniz, milletin isteği artık red edilemez, başkentleriyle beraber Osmanlı taç ve tahtı bütün milleti vahim bir yok oluşa sevk ettirir*” şeklinde bir ifade yazmıştır. Burada Mustafa Kemal’in de dönemin aydınları gibi II. Abdülhamit rejimine karşı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Not defterinde yer alan millî onur, milletin isteği gibi bir takım ifadeler ise, onun gelecekte -özellikle Milli Mücadele döneminde- sık sık kullanacağı ifadeler arasında yer alacaktır.¹⁰ Nitekim, Kurtuluş Savaşının başlangıcıyla birlikte millet kavramı ön plana çıkarılmış; bütün yapılanlar millet adına ve millî çıkarlar için gerçekleştirilmiştir. Bu ifadelerden hareketle Atatürk’ün daha o yıllarda Cumhuriyetçi fikirlere sahip bir kurmay subay olduğunu değerlendirmek mümkündür. Not defterinin 14ai sayfasında yer alan İstanbul halkına hitaben yayımlanan ve Mustafa Kemal’in kaleminden çıkan beyannâme ile¹¹ Hareket Ordusunun maksadı açıkça ortaya konmakta ve

⁹ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 14ab.

¹⁰ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 14ag, ah.

¹¹ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 14ai, aia, aj, aja, ak, al, ala, am, ama.

milletin çıkarlarını korumak amacıyla, millet istediğı için İstanbul'a geldiğı belirtilmektedir. II nci Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte Osmanlı ülkesinde Batılı anlamda başlatılan demokratikleşme hareketinde bu bildiri son derece önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla Mustafa Kemal Atatürk tarafından daha 1909 yılında iken kaleme alınan bu bildiride demokrasi anlayışıyla bütünleşen ifadeler önemli bir yer tutmaktadır.

Mustafa Kemal'in Harp Akademisi'nde kurmay stajına hazırlandığı dönemde tutmuş olduğu notları içeren Kutu: 44, Gömlek: 6 numarada¹² kayıtlı bulunan defter ise 1900'lü yılların önemli siyasi ve askerî gelişmelerini konu alan kısa notları içermektedir. Atatürk'ün öğrencilik hayatına dair bugüne kadar çeşitli araştırmalar yapılmış olmakla birlikte¹³, onun bu -Harp Akademisi- dönemini aydınlatan kendi notları şimdiye kadar bilim dünyasına sunulmamıştır. Elimizdeki bu defter, onun öğrenci subaylık/Harp Akademisi döneminde tuttuğı çeşitli notları, öğrenci subaylık dönemindeki ilgilerini, derslerde önemli gördüğü hususları, dönemin fikrî atmosferine karşı tepkilerini ortaya koyması bakımından son derece kıymete sahiptir. Ayrıca, kurmay stajı gören öğrenciler arasındaki ilişkilere de bir nebze olsun açıklık getirmesinden dolayı defterde yer alan bilgiler dikkat çekicidir.¹⁴

Defterin K: 44-6 sayfasında biri doktor iki şahsın ismi verildikten sonra muhtemelen bir şarkıya ait "*Cevher-i ruhumsun sen ey melek/Hüsni'nün (güzellik) meclûbuyum (tutkun) şâh-ı felek/Çok değil, bir kalbi meshûr (büyülemek) eylemek*", şeklinde muhtemelen o döneme ait bir şarkının üç mısraı yer almaktadır. Devamındaki sayfalarda Balkanlar'daki eşkıyalık olaylarını tasvir eden satırlar yer almaktadır. XIX ncu yüzyılın sonları XX nci yüzyılın başlarında bölgede görevli Bulgar öğretmenlerin istihbarat elemanı olarak çalıştıklarına dair notlar bulunmaktadır. Bu bölümde ayrıca Bulgar ayaklanması esnasında Avrupa kamuoyunda başlatılmış olan propaganda faaliyetlerinden de özetle bahsedilmektedir.

¹² 8,5 x 14 cm ebâdında, siyah bez ciltli, küçük boy, çizgili bir defterdir. Mürekkepli kalemle, Osmanlıca Rik'a tarzı el yazısı ile kaleme alınmıştır. Yazılı yaprakların içinde elle çizilmiş krokiler bulunmaktadır. Cep not defteri şeklinde küçük boy bir defterdir. Defterin kimi yerlerinde notlar çok düzgün tutulmuşken, kimi yerlerde kısa özet hâlinde bilgiler sıralanmıştır. *Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6.*

¹³ Manastır Askerî Lisesi'ni bitirdikten sonra İstanbul'daki Harp Okulu'na 1 Mart 1899 tarihinde 1283 apolet numarası ile kaydolun Mustafa Kemal (ATATÜRK), o zamanın usulüne göre üç yıl Harp Okulu'nda eğitim görmüştür. 1901-1902 eğitim öğretim yılında 459 Harbiye öğrencisi arasından 8'inci olarak mezun olan Mustafa Kemal, Harp Akademisi'ne 10 Şubat 1902 tarihinde üsteğmen rütbesi ile kaydolmuş ve iki yıl eğitim gördükten sonra 11 Ocak 1905 tarihinde Kurmay Yüzbaşı rütbesi ile mezun olmuştur. Mustafa Kemal'in Harp Okulu dönemine ait bilgi için bk, Ali Güler; *Mustafa Kemal'in Harp Okulu ve Harp Akademisi Öğrenimi*, Kara Harp Okulu Yayınları, Ankara 2000. Güler; *Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgeleri Işığında)*, Ankara 2001, s. 19-39.

¹⁴ Bk., *Atatürk'ün Not Defterleri-II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004.

Defterin kimi sayfalarında Rumeli'deki Vodina kazasının ismi sık sık geçmektedir. Vodina, bugünkü Makedonya sınırları içerisinde bulunan ve Atatürk'ün baba tarafından soyunun ikamet ettiği mekân olarak bilinmektedir. Defterde bununla ilgili bilgilerin yer alması muhtemelen Harp Akademisindeki öğrencilik döneminde Mustafa Kemal'in buralara sık sık gidip, hısım-akrabasını ziyaret ederek, genel durum hakkında bilgi edinmiş olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir.¹⁵

Mustafa Kemal'in Harp Akademisi'ndeki öğrencilik döneminde Osmanlı ordusunda Alman sistemi eğitim öğretim uygulanmaktadır. Özellikle Prusya ordusunun örnek alındığı bu eğitim sisteminde, kaynak olarak da tercüme edilmiş olan Almanca eserler kullanılmaktadır. Mustafa Kemal notlarında Mareşal Moltke tarafından yazılmış ve Mehmet Zeki Paşa tarafından 1901 yılında tercüme edilmiş olan "*Külliyât-ı Ulûm ve Fünûn-ı Harbiye'den 1864 Danimarka Seferi*" adlı eseri kaydetmiş; bu eserden alıntı birkaç cümleyi de notlarına ilâve etmiştir.¹⁶

Her insan gibi, Mustafa Kemal de zaman zaman şarkılarla ruhunu dinlendirmeye çalışmış; kimi şarkı sözlerini not defterine kaydetmiştir. K: 44-6au, 6av sayfasında biri Hicaz, diğeri Sûz-i nâk makamında iki şarkının güftesi yer almaktadır. Hicaz ağır aksak notunun altında: "*Zülfüne (saçıma) dîl besteler (gönül bağlamış) zülf-i perişânım kadar/Görmedim sayyâd-ı dîl (gönül avcısı), âlemde müjgânım (kirpik) kadar/Ben değil görmüş müdür çeşm-i (göz) felek ânın kadar/Uğruna cânım fedâdır, sev beni cânım kadar*" mısraı yazılmıştır. Suz-i nâk makamında bir şarkının güfteleri de şu şekilde kaydedilmiştir: "*Gözlerinden kıskanırken bir zaman dildârını (sevgili)/Gel de seyret yârinin bir devre-i idbârını (talihsiz devrini)/Bir televvün (renk değişimi) bak ne hale koydu cîm-i zârını (zayıf vücud)*",¹⁷ Bu sayfanın devamında (K: 44-6ava) 11 Mart 1904 tarihinde yazdığı notlarda ise, Selânik'ten İstanbul'a geleli üç ay geçtiği hâlde dertlerinin, ızdıraplarının sona ermediğini, kalbinin şikâyetlerini her dakika dinlediğini ifade etmektedir. Not defterinin K: 44-6ax sayfasında ise Namık Kemal'in şu şiiri yer almaktadır:

"Değişmez fen mi vardır; müstekar (yerleşilen yer) eşya mı kalmıştır?/
Delil-i sabit olmuş bende bir dava mı kalmıştır?/Deme insana malûm
olmadık mânâ kalmıştır/Eğer mechûl ararsan her işin encâmı (sonu)
kalmıştır./Sipihrin (talih) bahtını, ikbâlini (gelecek) hep pâ-yı mâl ettim

¹⁵ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6ada, 6af, 6afa, 6ah.

¹⁶ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6an.

¹⁷ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6au, 6av.

(ayak altına alma)/Hamîyyet (millî onur) mesleğinde terk-i evlâd u iyâl ettim./Canımdan muazzezken (değerli) vatandan infisâl (ayrılma) ettim./Sebât-ı arıza hâil(engel) bir denî(alçak) dünya mı kalmıştır?... ”¹⁸

Mustafa Kemal, 15 Mart 1904 tarihinde üç sayfa hâlinde tuttuğu günlük notlarında yer alan ifadelere bakıldığında yaşının gereği âşık, am̐ mutlu ve mes’ud bir insanın anlatımı ile beklediği çok önemli bir mektubun gelmeyişiinden bahsederek sitemlerini dile getirmekte ve şunları yazmaktadır:

“2 Mart 1320/15 Mart 1904, Salı, Saat 8, Dakika 30 günü. Üç gün evvel tamamlanmamış olan hislerimin güzel görünüşünü tamamlamanın gerekli olduğunu düşünüyorum. Bütün varlığımı yokluyorum. Anlıyorum ki hayatımda uyanık bulunmamı gerektirecek hiçbir hal yoktur. Lakin yine anlıyorum ki kalbimin içi her gün, her dakika yeni bir acı hissiyle doluyor. Bu zıt fikirlerin tek sebebi, duygularımın sınırsız delillere ait bulunmasıdır. Sınırları belli olmayan... O kadar sınırsız ki...(sağ iken öldüm, harap oldum, helak oldum beter.) M. Kemal”¹⁹

Defterin K: 44-6ba sayfasında Fransız Generali daha sonra İmparatoru olan Napolyon Bonapart ile ilgili kısa bir değerlendirme yer almakta ve burada Napolyon’un bir savaş dâhisi olduğuna dikkat çekilmektedir. Nitekim Mustafa Kemal’in öğrenciliği döneminde Harp Akademisinde, Kurmay Binbaşı Refik Bey tarafından verilen Harp Tarihi derslerinde Napolyon savaşları²⁰, en önemli konular arasında yer almakta idi. XIX ncü yüzyılın ilk çeyreğinde düzenlediği seferlerin çoğunda başarı ile çıkan ve Avrupa coğrafyasında yer alan ülkelerin sınırlarını boydan boya değiştiren Napolyon’un askerlik hayatı, düzenlediği seferlerdeki taktik ve stratejisi Osmanlı Harp Akademisinde ders olarak okutuluyordu.

Mustafa Kemal, yazdıkları kadar, etkili konuşması ile de karşısındaki insanları etkileyen dâhi önderlerdendir. Nitekim, onun hitabet gücünü ortaya koyması bakımından not defterinin K: 44-6bb, 6bc ve 6bd sayfalarında Harp Akademisinde bir arkadaş topluluğuna hitaben yapmış olduğu konuşma metni yer almaktadır. Konuşmasında okul arkadaşlığı ve okul ahvalinden kısaca bahsettikten sonra, okulda kurulan arkadaşlık bağının önemine dair kısa açıklamalarda bulunmaktadır.²¹ Defterin bir bölümünde de uzun uzadıya Rusların Baltık Denizi’ndeki filolarından, Japonların deniz

¹⁸ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6ax, 6ax.

¹⁹ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6ay, 6axa, 6az. Ayrıca bk., Atatürk’ün Not Defteri-II, s. 20.

²⁰ Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 28.

²¹ Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6bb, 6bc, 6bd.

gücünden bahsedilmiştir. Uzak Doğu'daki Port Arthur limanının önemi vurgulanmıştır. 1904 yılı Rus-Japon çatışmasının öncesindeki gelişmeleri içinde barındırdığından, bir asker olarak Uzak Doğu'daki gelişmeler Mustafa Kemal'in de ilgisini çekmiştir. Defterin müteakip sayfalarında 1905 yılında cereyan eden Rus-Japon savaşına dair ayrıntılı bilgileri, her iki taraf ordularının teknik donanımı, özellikle Japon donanmasındaki gemilerin silah ve teçhizat durumu hakkında kısa bilgiler yer almaktadır. Ayrıca bu bölümde harp teknolojisindeki gelişmeler, özellikle denizaltıların muharebedeki rolleri ile zırhlı silah, araç ve gereçlerin önemine dikkat çekilmektedir.²²

Mustafa Kemal'in Manastır Askerî İdadisindeki öğrencilik döneminde onu en çok etkileyen olaylardan birisi de 1897 Osmanlı-Yunan Savaşıdır. Not defterleri içinde K: 44, G: 13 numarada kayıtlı bulunan defter Osmanlı-Yunan Savaşının Değerlendirmesine dair bilgileri içermektedir. Osmanlı-Yunan savaşı veya diğer bir söyleyişle 1897 Türk-Yunan Savaşı sırasında Manastır Askerî İdadisinde öğrenci olan Mustafa Kemal'i derinden etkilemiştir. Kimi rivayetlere göre Mustafa Kemal'in bu muharebeye gönüllü olarak katılmayı arzu ettiğine dair bilgiler işlene de bunun gerçeklerle bağdaşmadığı değerlendirilmektedir.²³ Atatürk bu not defterinde, Osmanlı ve Yunan ordularının bu muharebede icra ettiği harekâtı ayrıntılı olarak anlatmıştır.²⁴

Mustafa Kemal'in not defterleri arasında yer alan K: 44, G: 5 numaralı defter²⁵, O'nun Çanakkale Muharebelerinde 19. Tümen Komutanı iken kadro kuruluşunda yer alan birlikleri ve subayların isimlerini içermektedir. 19. Tümen Komutanı Yarbey Mustafa Kemal, teftiş ettiği birlikleri, bunların komutanlarını, birliklerin lojistik ihtiyaçlarını, düşman tarafına ait kısa bilgileri bu defterine küçük notlar halinde kaydetmiştir. Özellikle 19. Tümene bağlı alayların birlik komutanlarının rütbe ve isimleri bu defterde ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.²⁶

Mustafa Kemal, birliklerin eğitimi ve savaş nizamıyla ilgili notlar da almıştır. Çanakkale bölgesindeki arazi yapısını göz önünde tutarak yapılması gereken harekât tarzlarını şöyle belirtmektedir:

"...mümkün istikametlerde ateş açarak derhâl toplanmak dik

²² Bk., Atatürk'ün Not Defteri-II, s. 22-30.

²³ Bu sırada Manastır Askerî İdadisinde ikinci sınıf öğrencisi olan Mustafa Kemal'in 16 yaşında olmasından dolayı anılan savaşa katılması hususunun, o devrin uygulaması ve hukukuna göre de mümkün olmadığı kanaatindeyiz. (Y.N)

²⁴ Bk., Atatürk'ün Not Defterleri-IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.

²⁵ 8 x 13 cm ebadında, kareli, 50 sayfalık bir defter olup, mürekkepli kalemle Osmanlıca rika tarzı yazı ile kaleme alınmıştır.

²⁶ Bk., Atatürk'ün Not Defterleri-VII, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.

yamaçlara avcı halinde veya yürüyüş nizamında saldırmak”,²⁷ “*Birer birer veya ikişer manga ile muhtelif cihette hendek ve çalı ve saireden mevazi atlanmamalı. Cemubu, talim-i hareket ordusunda esaslı olan şeyleri istirahatı fasılalarıyla yaptırmalı. Süngü muharebesi çok idman harekât-ı andahta ait hususat.....*”²⁸

Çanakkale cephesi Türk ulusunun ölüm-kalım mücadelesi verdiği bir yerdir. Bu cephede kazandığı başarılar Mustafa Kemal'in Türk ulusunun ebedi önderi olmasında önemli bir etken olmuştur. Çanakkale savaşında silah ve mühimmatı kalmayan Mehmetçiklere süngü hücumu yaptırarak düşmanı püskürten Mustafa Kemal, notlarına süngü eğitimiyle düşmana karşı yapılacak saldırılar hakkında da kısa cümleler kaydetmiştir. Ayrıca bu cephede kullanılan topların çapları ve atım adediyle ilgili bilgiler de notlar arasında yer almaktadır. Bu bilgilerden hareketle topların ateş gücünü çıkarmak mümkündür.²⁹

Mustafa Kemal'in süngü hücumuyla ilgili notu, Çanakkale muharebelerinde çoğunlukla kullanılan bir yöntemin açıklanması şeklindedir. Mustafa Kemal askerin eğitime önem vermiş ve gördüğü eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Özellikle, 10 Ağustos 1915 tarihindeki Conkbayırı muharebelerinde cephanesi tükenen Türk askerine sırf süngü hücumu yaptırmıştır. Mustafa Kemal Conkbayırı'nda bulunan takviyeli 8. Tümen'i (23., 24. Alaylar) süngülerini kullanarak harekete geçirmiştir. Böylece, Anafartalar bölgesinin düşman eline geçmesini önlediği gibi savaşın mevzi muharebelerine dönmesine ve harbin kaderinin belirlenmesine etki etmiştir.³⁰

Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışından Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışına kadar uzanan süreci içeren notlarına ait defteri K: 17 G: 107 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Bu defterde yazılanlar incelendiğinde ilk aklı gelen husus bu notların Atatürk'ün Nutuk adlı eserine kaynaklık etmiş olan karalama nüshalar olduğu gerçeğidir.³¹ Defterin ilk sayfasında şu notlar yer almaktadır:

“Hatıra:

Samsun'a çıktığım 18 Mayıs (13)35 (1919) tarihinden itibaren bütün

²⁷ Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 5 ag.

²⁸ Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 5 aga.

²⁹ Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 5 aea.

³⁰ Ayrıntı için bk., Zekeriya Türkmen, Çanakkale 1915 Türk Ordusunun Kara ve Hava Harekâtı, Ankara 2007, s. 40 vdd.

³¹ Bk., Atatürk'ün Not Defterleri-VII, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.

memlekette mevcut millî teşekküllerle temasa gelmeye ve her yerde teşkilâtın takviye ve tevsiine başladım.³² Bu hususâtı evvela tekml orduları (kendi kumandama dâhil olan ve olmayan) tenvir ve millî maksad ve teşkilat için tahrîk ettim. Bu babda 13 ncü Kolordu, 15. Kolordu, 20 nci Kolordu, 3 ncü Kolordu ve Ordu 2 nci Müfettişliği ve bu müfettişliğin Konya'da bulunan 12 nci Kolordu ve Bursa'da bulunan 14 ncü Kolordu ve hasebü'l-icap doğrudan doğruya bazı fırka kumandanlıkları da uzun uzadıya muhaberât cereyan etti.

Umum ordu ile temas ve bu vasıta ile temin-i teşkilat."³³

Bu defter, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan Millî Mücadele hareketinin kısa kısa notlarla açıklandığı, hatırlatıcı ifadelerle yer verilen bir hatıra defteri niteliğindedir. Nitekim defterin devamına bakıldığında Millî Mücadele tarihinde önemli kilometre taşları olan olaylarla ilgili şu notlar yer almaktadır:

"Not

I-Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

- (1) Kongreye takdim ettikleri rapor
 - (2) Kongreye davet (vilayet-i mütecavire ile Erzincan)
 - (3) Kongrenin efrencî (10) Temmuz'da tensib eder
(15 Haziran 35)
 - (4) Erzurum Şubesi'nin beyannâmesi
 - (5) Nizamname
 - (6) Erzurum Şubesi'nin teşkilât programı
 - (7) Erzurum'un Trabzon'daki kongreye iştirak teklifi
- Hatıra: Erzurum Kongresi'ne murahhas celp ve temin için muhaberat ve gayret vardır.

Hatıra: Erzurum merkezinin hususi kongresi 17 Haziran 1335'te in'ikad etmiştir.

Hatıra: Erzurum Şubesi 3 Mart 35 Pazartesi günü saat 5'de her mahalle müntehibleri belediye salonunda ictimâ' ederek heyet-i faâleyi teşkil etti.

a) Erzurum'da Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti hangi tarihte ve nasıl teşkil etti

b) Trabzon vesair şark vilayetleriyle tevhid-i mesaiye gayreti.

³² Burada geçen 18 Mayıs 1335 tarihi, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun önlerine Bandırma vapuru ile demirlediği tarihtir. O ertesi günü yani 19 Mayıs 1919 sabahı yanında kurmay heyeti olduğu halde Samsun'a ayak basmıştır.

³³ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 17, G:107.

- c) *Maksad-ı teşkil ve hedef-i mesaisi ne idi.*
- d) *Erzurum kongresinin ihzârı*
- e) *Benim temasım, iştirakım*" ³⁴

Defterin devamında Amasya Tamimi, Sivas'ta gerçekleştirilen kongre çalışmaları, Şeyh Recep olayı, Ali Galip olayı ile ilgili kısa bilgiler de yer almaktadır. Mustafa Kemal Paşa, not defterinin 17-107aq sayfasında, "*Amasya Görüşmeleri*"nden bahsetmektedir. Bu sayfadaki notları arasında, 9 Ekim 1919'da, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın, Mustafa Kemal'e, İstanbul hükümetince Heyet-i Temsiliye ile görüşmek üzere Bahriye Nazırı Salih Paşa'nın Anadolu'ya hareketinin uygun görüldüğünü bildiren ve görüşme yerini soran telgrafı; 10 Ekim 1919'da, Mustafa Kemal'in, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya, "*Salih Paşa ile mülakat yeri olarak Amasya'yı tespit ettiklerini...*" bildiren cevabî telgrafı; Amasya Görüşmeleri sonunda 5 adet protokolün imzalanmasına ilişkin bilgiler yer almaktadır.³⁵

Defterin 17-107. sayfalarında, Mustafa Kemal'in, 15 nci, 20 nci, 12 nci ve 13 ncü Kolordu Kumandanlarını Sivas'ta yapılacak olan toplantıya daveti, Mustafa Kemal'in başkanlığında Heyet-i Temsiliye üyeleriyle bir kısım kumandanların Sivas'taki toplantıları, 29 Kasım 1919'a kadar süren görüşmeler sonunda Heyet-i Temsiliye üyeleriyle kumandanların bir karar tutanağı hazırlayıp imzalamaları ve Mebusan Meclisinin İstanbul'da toplanması ile ilgili notlar vardır.³⁶ 17-107as ve 17-107at sayfalarında ise, Mustafa Kemal'in, mebusların Ankara'ya davet edilmesi ve Ankara'ya gelen mebuslarla görüşülmesine dair notları bulunmaktadır.³⁷ Defterde yer alan kısa notlar döneme ait diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında Atatürk'ün bu defterleri bir akıl defteri niteliğinde tuttuğu anlaşılmaktadır.³⁸

Mustafa Kemal'in 1921 Yılına ait günlük notlarının yer aldığı K: 45 G: 3 nolu defterde³⁹, İzmir'in işgalinden sonraki süreçte meydana gelen olaylar, 1921 yılı Temmuz ayına kadar Ankara'da çalışmalarını sürdüren Maarif Kongresi ile ilgili bilgiler kısa notlar şeklinde yer almaktadır. Bu

³⁴ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 17, G:107aa.

³⁵ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 17, G:107aq; ayrıca bk., Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, Ankara 1988, s. 105.

³⁶ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 17, G:107 ar; Kocatürk, s. 117, 120.

³⁷ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 17, G:107as, 107 at.

³⁸ Atatürk'ün bu not defterindeki bilgiler, Atatürk'ün Samsun'a çıkış sürecini ele alan çalışmamızda ayrıntılı olarak kullanılmıştır. Geniş bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, *Mütarekeden Milli Mücadeleye Mustafa Kemal Paşa*, İstanbul 2010.

³⁹ 7,5 x 12 boyutunda 30 yapraklı kareli bir defterdir. Osmanlıca, rık'a yazısıyla yazılmıştır. Defter akıl defteri niteliğinde tutulmuş olup birkaç aylık olayları kapsamaktadır. 14 -16 Temmuz 1921'de yapılan Birinci Maarif Kongresi açılışında Mustafa Kemal'in yaptığı konuşmanın müsveddeleri defterin içeriğinde yer almaktadır. Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 3.

not defterinde TBMM hükûmetinin Rusya ve Bulgaristan devletleri ile olan dostluk münasebetlerine dair bilgiler de yer almaktadır. Yunanlılara karşı yürütülen savaşın lojistik desteğinin sağlanması (uçak ve silah alımı gibi) ve personel temini konularına dair de küçük notlar bulunmaktadır. Not defterinin 45-3 sayfasında "15 Mayıs 1919 İzmir'in işgali. 16 Mayıs 1919'da biz İstanbul'dan ayrıldık" notu yer almakta, 3aa sayfasında ise iki şarkı adı yazıldıktan sonra "Bilmem ki sen beni ne zaman şâd edeceksin/ Mahşerde mi dilşâd edeceksin, güldüreceksin/Ben anlıyorum sen beni berbad edeceksin/Böyle üzerek, eğlenerek öldüreceksin" mısraları yer almaktadır. 3ac sayfasında Mustafa Kemal'in Ankara'da toplanan ve 21 Temmuz 1921'e kadar çalışmalarına devam eden Maarif Kongresi'ni açış konuşmasının müsveddeleri yer almaktadır. Mustafa Kemal bu müsveddelerde; eğitimin önemini belirttikten sonra, gençlere millî terbiyenin verilmesinde öğretmenlere büyük sorumluluklar düştüğü ifade edilerek, eğitimin ülke için önemine vurgu yapılmıştır.⁴⁰

Mustafa Kemal'in askerî ve siyasî konulardaki görüşlerinin yer aldığı K: 45, G: 5 nolu defter⁴¹, bir nevi Türk İstiklal Mücadelesinin özeti şeklinde kısa bilgileri içermektedir. Not Defteri, Mustafa Kemal'in, İzmir'in işgalinden Büyük Zafer'in kazanıldığı yıl olan 1922 yılının Ekim ayının ortalarına kadar almış olduğu kısa kısa notları içermektedir. Not Defteri'nin K: 45, G: 5 aba sayfasından itibaren Mustafa Kemal'in şu ifadeleri yer almaktadır:

"...15 Mayıs 335, İzmir'i işgal/üç sene dört ay. Ben aynı günde İstanbul'u terk";⁴² K: 45-5 ac sayfasında, "O kara günden Karadeniz'de, bugün Akdeniz'deyim";⁴³ K: 45-5 ae sayfasında,

"Hariciye, Dâhiliye vekillerimizi gönderdik, bütün hissiyat-ı insaniyemizle sulh istediğimizi cihâna beyân ettik. Fakat muhataplarımız insaniyetten değil, kanlı manzaralardan zevk alan insanlara tesadüf etti ve öyle oldu. Bu sebeple, mebzûlen Yunan kanı aktı ise kabahat bizde midir?...".⁴⁴

Sayfa 45-5 aea'da,

⁴⁰ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 3ac, 3ad.

⁴¹ 9 x 7 cm boyutunda 29 yapraklı bir defterdir. Osmanlıca, rik'a yazısıyla yazılmıştır. Askerî, siyasî ve eğitimle ilgili konularda Mustafa Kemal'in not defterine yazdığı kısa bilgileri içermektedir. Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5.

⁴² Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5aba.

⁴³ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5ac.

⁴⁴ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5ae.

"Başkumandan olduğum zaman demiştim ki, bugün talimat vermekteki isabeti ispat ediyor. Bütün Yunanistan kuvve-i müsellehasından mürekkep olan bu orduyu anayurdumuzun harim-i ismetinde boğarak nâil-i halâs ve istiklâl olmaktadır. 5 Ağustos 1922'de."⁴⁵

Sayfa 45-5 af'de,

"2,5 sene evvel kuvvetimiz yoktu. Düşmanlarımız top, tüfek ve malzememizi almışlar; ordularımızı dağıtmışlardı... Padişah ve İstanbul Hükümeti milleti fetvâlarıyla, irâdeleri ile iğfal ederek aleyhlerimize isyan ettirdiler. Beraber İnönü ve İkinci, Sakarya... Muslihâne çalıştık."⁴⁶

Not Defterinin K: 45-5 ag sayfasında şu ibareleri kaydetmiştir:

"...Siyasî Parti Programı yapacağız. Projesi, İntihâb-ı Mebusân Kanunu'nu tedkik edeceğiz. Yeni intihâbın zaman ve suret-i icrası hakkında müdâvele-i efkâr edeceğiz. Konferans hariçte ve dâhilde olacaksa, ona göre hey'et-i murahhasa hakkında müdâvele-i efkâr edeceğiz";⁴⁷

Sayfa K: 45-5 aga'da, "İzmir'de olursa, hükümet ve meclisin oraya naklini görüşeceğiz."⁴⁸

Not Defteri'nden de anlaşıldığı üzere, Mustafa Kemal Paşa, 3 Nisan 1923'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilen "İntihâb-ı Mebusân Kanunu Muvakkati'nin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun"un projesini henüz İzmir'de iken tasarlamıştır.⁴⁹

16 Ekim 1922 tarihinde beraberinde Kâzım Karabekir ve Refet (Bele) Paşalar olduğu halde Ankara'dan Bursa'ya gitmiş ve halk tarafından coşkulu bir şekilde karşılanmıştı.⁵⁰ Mustafa Kemal Paşa, Bursa'daki bu coşkulu karşılamadan duyduğu memnuniyeti notlarında "Bursalılara arz-ı hamîyyet ve teşekkür" şeklinde ifade etmiştir. O, 27 Ekim 1922 tarihinde kendisinin Büyük Zaferi'ni kutlamak üzere İstanbul'dan Bursa'ya gelen kalabalık bir öğretmenler grubu ile Bursa öğretmenlerine Bursa Şark Tiyatrosu'nda hitâb etmiştir.⁵¹ Almış olduğu notlarda, Bursa Şark Tiyatrosu'nda yaptığı konuşmada yer alan ifadeler rastlanmaktadır. Defterin K: 45-5 ala sayfasında: "... Bugünü, şüphe yok ki, ricâlimizin

⁴⁵ Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5aea.

⁴⁶ Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5af.

⁴⁷ Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5ag.

⁴⁸ Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5aga.

⁴⁹ Utkan Kocatürk, s. 385.

⁵⁰ Utkan Kocatürk, s. 351, 357.

⁵¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938), Cilt: II, Ankara 1989, s. 46; ayrıca bk., Kocatürk, s. 360.

iffet ve namusu, gayret-i milliye ve istihsâr-ı vatanperverânesi, menfaat hissi sayesinde görmek müyesser olmuştur... ”;⁵² Sayfa K: 45-5 an’de, “... Millet’in hakikî halâsı içtimâî noksanlarını idrak ederek bundan marazî esasından tedavi lâzımdır. Tedavi ancak ilmî ve fennî bir suretle olursa şifâ verir”;⁵³ Sayfa K: 45-5 ao’da,

“Tedavide millet’in fikrî ve içtimâî bütün kuvvetlerinden istifade etmek zarurîdir. Hâlbuki fikirler safsatalarla hâlî, hayat-ı içtimaiye aklın, mantığın kabul edemeyeceği bir takım sakîn âdât, mefluc bir halde bulunursa aradığımız, muhtaç olduğumuz kuvvetlerin menba’ları yok demektir. Binâenaleyh, bu menbaların tathîrinden işe başlamak lâzımdır”;⁵⁴

Sayfa K: 45-5 aoa’da, “... ilim ve maarif lâzımdır ... ”;⁵⁵ Sayfa K: 45-5 ap’da, “... İlm-i maarifin merkez-i faaliyeti mekteptir.”;⁵⁶ Sayfa K: 45-5 apa’da,

“Milleti kurtarmaya çalışanların aynı zamanda mesleklerinde birer namuskâr; mütehassıs, faal birer âlim olmaları lâzımdır. Ancak bu sayede bilcümle teşebbüsâtın muntazam ve makul bir surette neticelenmesi temin olunabilir”;⁵⁷

Sayfa K: 45-5 at’de

“... Mektep sayesinde, ilim ve fen sayesinde Türk milleti, Türk san’atı, Türk edebiyatı bütün bedâyi’i ile kendini gösterecektir ... ”⁵⁸ Sayfa K: 45-5 bb’de, “Çocuklarımıza ve gençlerimize görmekte oldukları tahsilin hududu her ne olursa olsun her şeyden evvel Türkiye’nin istiklâline, Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne ve hükûmetine düşman olan bütün anâsırla mücadele etmek lüzûmu öğretilmelidir”⁵⁹

ifadeleri yer almaktadır.

Mustafa Kemal’in 1922 yılında siyasî ve askerî faaliyetler kapsamında gerçekleştirmiş olduğu özel görüşmelere dair kısa notlarının yer aldığı K: 45, G: 6 nolu defter, 1922 yılı Mart ve Nisan aylarına ait kısa bilgileri içermektedir. Tekâlif-i milliye emirleri, ülkede ziraî üretimin durumu, millet’in refah düzeyinin iyileştirilmesi gibi konulara ait kısa bilgiler

⁵² Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5ala.

⁵³ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5an.

⁵⁴ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5ao.

⁵⁵ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5aoa.

⁵⁶ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5ap.

⁵⁷ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5apa.

⁵⁸ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5at.

⁵⁹ Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5bb.

bu defterin içinde yer almaktadır. Defterde yer alan yoğun randevu ve görüşmelerinin kayıtlarından sonra, sayfa 45-6 aia'da, beş mısralık bir şiir⁶⁰ bulunmaktadır. Mustafa Kemal, 6 Mart 1922'de, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin gizli oturumunda, askerî durum hakkında bir konuşma yapmıştır.⁶¹ Not Defteri'nin K: 45-6 am sayfasında, bu konuşmayı yaptığına dair şu notlar yer almaktadır:

"6 Mart 338-Pazartesi

*Ankara celse-i hıfziyede (gizli oturumda) vaziyet-i askeriye hakkında izahat verdim."*⁶² Atatürk'ün 6 Mart 1922 tarihinde TBMM'nin gizli oturumunda yaptığı bu konuşma son derece önemlidir.⁶³ Türkiye'yi işgal etmek, Türkleri bu coğrafyadan atmak isteyen Avrupa'nın sömürgeci devletlerinin o sırada Türkiye'ye bakış açısını ortaya koyması bakımından ibret verici bilgiler içeren bu konuşma metninin günümüz siyasî gelişmeleri ışığında yeniden değerlendirilmesine -hatta hafızalar kazınmasına- önemle ihtiyaç vardır.

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, sağlık durumu elvermese de Türk Milleti için başlatmış olduğu mücadelede kendi sağlığını fazla önemsemeden cepheden cepheye koşmuştur. Büyük Taarruz öncesinde Batı Cephesine yönelik teftişlerde de zaman zaman rahatsızlanmış, kısa

⁶⁰ "Ben şehid-i badeyim dostlar, demim yâd eyleyin/Yıkayın meyle beni bir mezhep icad eyleyin/Neyle, meyle, bir alay mahub ile her dem gelip/Bezm-i cem ayinini kabrinde mu'ad eyleyin/Kabrini tezyin için bir köhne sagar vakf edin" Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6aia.

⁶¹ Kocatürk, s. 313.

⁶² Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6am.

⁶³ Mustafa Kemal Paşa, 6 Mart 1922 tarihli TBMM gizli oturumunda yaptığı konuşmada tarihe geçen şu önemli açıklamalarda bulunmuştur: "...Efendiler, düşmanlarımızın ne mahiyette olduklarını ve düşmanların Türkiye üzerindeki hırslarının ne kadar ezeli olduğunu nazar-ı âlinizde tavih edebilmek için müsaadenizle buna dair birkaç söz söyleyeceğim. Cümlemizce malumdur ki Avrupa'nın en mühim devletleri Türkiye'nin zararı ile, Türkiye'nin tedennisiyle teşekkül etmişlerdir... Efendiler bir şeyin zararıyla bir şeyin imhasıyla yükselen şeyler bittabii o şeylerden mutazarrır olanı alçaltır ve filhakika Avrupa'nın bütün terakkisine, tealisine ve temeddününe mukabil Türkiye bilakis tedenni etmiş ve sükût vadiesinde yurvarlana durmuştur. Türkiye'yi imhaya müteşebbis olanlar Türkiye'nin imhasında menafii tevzin ederek ittihat ve ittifak etmişlerdir: Bunun neticesi olarak birçok zekâlar, hisler, fikirler Türkiye'nin imhası noktasında tekâsiif ettirilmiştir... Türkiye'nin hayat ve mevcudiyeti üzerinde tatbikat-ı mütemediye neticesi olarak en nihayet Türkiye'yi ıslah etmek, Türkiye'yi temdin etmek gibi bir takım zahiri vesilelerle, bahanelerle Türkiye'nin hayat-ı dâhiliyesine, idare-i dâhiliyesine hütlül ve nüfuz etmişlerdir: Böyle bir zemin-i müsait hazırlamak kudretini, kuvvetini ihraz etmişlerdir... Artık hayat bulmak için, ıslah-ı hal etmek için, insan olmak için mutlaka Avrupa'dan nasihat almak bütün işleri Avrupa'nın âmâline göre tedvir etmek, bütün dersleri Avrupa'dan almak gibi bir takım zihniyetler küşâyış buldu. Hâlbuki hangi istiklâl vardır ki ecnebilerin nesâyihî ile ecnebilerin planlarıyla yükselbilsin. Tarih böyle bir hadise kaydetmemiştir. Tarih böyle bir hadise kaydetmek teşebbüsünde bulunan meraretengiz netayicle karşılaşmıştır. İşte Türkiye de bu galat-ı fikirle, bu galat-ı zihniyetle malûl olan bir takım ricalin yüzünden her saat, her gün, her asır biraz daha çok tedenni ve daha çok sükût etmiştir. Efendiler bu sükût, bu tedenni yalnız maddiyatta olsaydı hiçbir ehemmiyeti yoktu. Maateessüf Türkiye ve Türkiye halkı ahlâkî, ahlâken sükût ediyor..." Ayrıntı için bk., TBMM Gizli Celse Zabıtları (GCZ.), Cilt: 3, İş Bankası Yayınları, Ankara 1985, celse nr: 2, s. 6.

süre doktor tedavisinde bulunduktan sonra yine çalışmalarını bizzat cephe hattında sürdürmüştür. Not defterinin bu sayfalarında rahatsızlığına dair kısa bilgiler yer almakta ve şunları not etmektedir:

“(Doktor) Fazla olarak kalbimde tekattu’ olduğunu buldu. Nabızda üçte bir tekattu’ var. Orasını hazırlamışlar. Sağ böbreğim fazla muhtarib ediyordu. Orada yatmağa mecbur oldum. Tamamen hastalığımızda Doktor Hulusi Bey geldi. Muayene ve tedavi. Bütün gece muhtarip.”

Bu notlardan da anlaşıldığı üzere Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, bütün yorgunluk, halsizlik ve rahatsızlıklara rağmen cephe hattındaki faaliyetlerini aksatmadan yerine getirmiştir. Kısa süreli tedavi ve istirahatlerin ardından tekrar tükenmek bilmeyen azim ve kararlılığıyla cephedeki görevini yaptığını görmekteyiz. Not defterinin devamında Afyon ve Çay’da yapılan askerî manevralar ve bunların değerlendirilmesine ilişkin kısa bilgiler yer almaktadır.

“1 Nisan 38 Cumartesi” başlığı altında, Mustafa Kemal Paşa’nın 11 maddeden oluşan kısa notlarının, harp tatbikatı sonrası yapılacak olan değerlendirme konuşmasındaki konu başlıkları olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁴

1. “Selamlamak
2. Ordumuzun millet ve memlekete ifa etmiş olduğu hizmet
3. Edeceği hizmet mühimdir
4. Bütün millet orduya isnat
5. Da’vamız nedir:
6. Düşmanlarımız
7. Ordunun içinde bulunduğu müşkilat
8. Orduda samimiyet ve itimadî mütekabil tesanüd-i tam
9. Orduda, alâ, mahv, ihya.
10. Ordumuz mukaddes mücahede (savaş) yapıyor. İstikbalde en şerefli insanlar ordumuz mensubîni olacaktır. Fedakârlığınızın devam edeceğinden eminim.”⁶⁵

Mustafa Kemal’in 1922 yılına ait çeşitli konularda tuttuğu notları içeren bir diğer not defteri de, K: 45, G: 7 numarada kayıtlıdır.⁶⁶ Türk ordusunun Yunan ordusuna karşı son darbeyi vurmak amacıyla yaptığı taarruz hazırlıklarını TBMM hükûmeti üyeleri ve mebuslar olduğu halde, 1922

⁶⁴ Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6bc;

⁶⁵ Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6bd.

⁶⁶ 7 x 12 cm boyutunda, 23 sayfa bir defterdir. Osmanlıca, rik’a yazısıyla yazılmıştır. Bu defterde Mustafa Kemal’in Konya ve çevresinde orduyu denetlemesiyle ilgili bilgiler ve 1922 Nisan ayına ait olaylarla ilgili kısa notlar yer almaktadır. Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 7.

yılı Nisan ayından itibaren 26 Ağustos 1922 tarihine kadar üç defa teftiş eden Mustafa Kemâl Paşa, bütün bu hazırlıkların gizlilik prensibi içerisinde gerçekleştirilmesine büyük önem vermiştir.⁶⁷ Mustafa Kemâl Paşa, 30 Mart 1922 tarihinde yanında Sovyet elçisi Aralof ve Azerbaycan elçisi Abilof ile kimi ordu mensubu milletvekilleri de olduğu halde Ankara'dan Afyon-Çay'a gelmiştir. 01 Nisan 1922 Cumartesi günü Ilgın'a geçmiştir. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa da hazır bulunduğu halde Ilgın'da ikmâl ve eğitim işleriyle uğraşan Fahrettin (Altay) Paşa komutasındaki 5 nci Süvari Kolordusu teftiş edilmiştir.⁶⁸ 1 Nisan 1922 tarihinde Ilgın'da Süvari kolordusunu denetledikten sonra maiyetindekilerle birlikte akşam Konya'ya gelen Mustafa Kemâl Paşa kalabalık bir halk tarafından coşkuyla karşılanmıştır.⁶⁹ Mustafa Kemâl Paşa bu karşılaşışı *"Akşam Konya'ya muvasalat saat 7.30'da parlak tezahürat"* diye not defterine kaydetmiştir. Mustafa Kemal Paşa Konya'da iken kendisiyle mülakat yapan Babalık gazetesi muhabirine verdiği demecinde şehrin durumu ve Türk ordusunun genel görüntüsü hakkında şunları söylemiştir:

*"Ankara'dan sadece işitiyorduk, kulaklarımız duyuyordu. Kulağın işittiği gözün gördüğü gibi olmuyor. Şimdi işittiklerimizi gözlerimizle gördük ve gördüklerimiz bizi hayretlere dûçar etmiştir. Kalplerimiz iftihar hislerimizle kabardı. Bu yüce ordu karşısında hiçbir kuvvet dayanamaz. Samimi kanaat ve hissiyatımız bu yoldadır."*⁷⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın bu gezileri Büyük Taarruz öncesi ordunun genel durumunu teftiş, taarruz planlarını yerinde incelemek amacını taşıyordu. Öte yandan İtilâf Devletleri'nin Anadolu kuvvetlerinin her alandaki başarısına rağmen, isteklerinden vazgeçemedikleri ve masa başı oyunları ile gözünü diktikleri bu topraklardan pay alma telaşlarının sürdüğü görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa, bu noktadan hareketle; bu ve benzeri zararlı düşünceleri ve anlaşma şartlarını içeren belgeleri yırtıp atacak olan ordunun bir buçuk aydır teftiş sonucu durumunu, onu sevk ve idâre eden iradeye anlatmak gayreti içerisinde not defterinin 7 aq sayfasından itibaren şunları kaydetmiştir:

⁶⁷ Mustafa Kemal Paşa tarafından Türk ordusunu teftiş amaçlı olarak gerçekleştirilen 31 Mart-4 Nisan 1922 tarihlerinde Çay-Ilgın ve Konya ziyaretlerinde Sovyetler Birliği büyükelçisi Aralof ve Azerbaycan büyükelçisi İbrahim Muharremoglu Abilov da yer almıştır. Bk., Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara Cilt: III, Ankara 1996, s. 355.

⁶⁸ *Gnkur: ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G:7aa.*

⁶⁹ Babalık (Konya) Gazetesi Sayı: 858, 3 Nisan 1338 (1922); ayrıca bk., Hakimiyet-i Milliye 3 Nisan 1338 (1922).

⁷⁰ *Babalık Gazetesi*, Sayı: 859, 4 Nisan 1338 (1922).

“Arkadaşlar bir buçuk ay kadar oldu. Cephede meşguldüm. Ordularımız ahvâl-i dâhiliyesiyle teftiş, düşmanın vaziyetini yakından tetkik ettim. Ordularımızı teftiş ettim. En büyük kumandandan neferlerine kadar bütün ordularımızın heyet-i celiliniz olan itimat ve merbutiyetini hürmetkâr selâmlarıyla beraber arz etmekle bahtiyarım. Arkadaşlar, tamamen emniyet buyurabilirsiniz ki, ordu bir neferi müstesna olmamak şartıyla mukaddes davamız bütün şümûlüyle anlamıştır. Türkiye'nin düşmanlarını ve dostlarını en tabii nezih hislerle tamamen anlamıştır. Ne için muhabere ettiğini ve ne zamana kadar muharebe etmenin zarurî olduğunu tamamen takdir etmiştir. Türkiye devletinin, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin, istiklâl-ı tamamını teminden ibarettir.”

Atatürk'ün Kurtuluş Savaşına ait dönemdeki notlarının yer aldığı defterler birbirini bütünlediğinden mümkün olduğunca aynı ciltte toplanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda K: 45, G: 3; K: 45, G: 4; K: 45, G: 5; K: 45, G: 6; K: 45, G: 7 nolu defterler birbirlerini bütünlediklerinden aynı ciltte bir araya getirilip değerlendirilmiştir.⁷¹

Atatürk'ün not defterleri arasında Türk Tarihi ile ilgili tutmuş olduğu notları içeren defteri, tarihçiler açısından son derece önemlidir. Bu defterde yer alan notlar, onun Türk tarihini değerlendirirken son derece geniş bir bakış açısına sahip olduğunu da göstermektedir. O, Türk tarihini bir bütün olarak ele alıp değerlendirmiştir. K: 44, G: 15 numarada kayıtlı bulunan Türk Tarihine dair notların yer aldığı defter, konu itibarıyla Türk boyları ve Türklerin ilkçağlardan beri kurdukları devletlerle ilgili bilgileri, Kültür Tarihi konularını kapsamaktadır.⁷² Türk tarihinin tüm gerçekliğiyle ortaya konulmasını isteyen Atatürk, bu maksatla 15 Nisan 1931 tarihinde daha sonra Türk Tarih Kurumu adını alacak olan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'ni kurdurmuştur. O, Türk tarihinin en eski zamanlarından kendi dönemine kadar geçen sürede Türk tarihiyle ilgili özellikle kültürel yönden incelemelerin yapılmasından yanadır. Defterde, Türk kelimesinin kökeniyle ilgili ileri sürülen çeşitli görüşleri yansıtan notları günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Örnek vermek gerekirse; *“Türk kelimesi belki VI. asırdan evvel mevcut değildi. Fakat Türkler daha ilk zamanlardan itibaren mevcut idiler”*⁷³, tarzındaki tutulan not bu gün de bilimsel bir geçerliliktir.

Türk kelimesinin menşei ile ilgili olarak çeşitli nazariyelerin ileri

⁷¹ Bk., Atatürk'ün Not Defterleri-VIII, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008.

⁷² Bk., Atatürk'ün Not Defterleri-IX, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008.

⁷³ Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G:15ai.

sürüldüğü bu notun devamında belirtilmiştir. W. Thomson'a göre Türk kelimesinin anlamının "*kuvvet*", Orhun anıtlarında göre ise "*kanun ile yönetilen halk kitlesi*" demek olduğu ve "*Törük*" kelimesiyle ifade edildiği yazılmıştır. Bu günkü bilgilerimize göre; Türk adının bilinen tarihimiz içinde değişik zamanlarda bazen siyasî bir devlet adı, bazen de etnik bir millet adı olarak kullanıldığını bilmekteyiz.⁷⁴ Mustafa Kemal Atatürk de notlarında Türk adının ilk söylenişi olan "*Törük*" şeklini defterine yazmıştır.

⁷⁴ Türk kelimesini Türk Devleti'nin resmî adı olarak ilk kullanan Göktürklerdir. Göktürklerin ilk dönemlerinde Türk sözü önceleri "*devlet*" adı olarak kullanılmışken, sonradan "*Türk milletini*" ifade için kullanılmaya başlanmıştır. Kelime, Orhun anıtlarında "*Türk budun*" yani "*Türk milleti*" söyleyişi ile Türk soyuna mensup olan bütün boyları ve topluluklarını ifade etmek üzere milli bir isim hâline gelmiştir. Türk adı önceleri, "*Törük*" şeklinde söylenirken, zamanla "*Türük*" ve sonuçta da "*Türk*" şeklini almıştır. Göktürk, Uygur ve Karahanlılar döneminde Türk kelimesi "güç, kudret, olgunluk" anlamında kullanılmaktadır. Osman Fikri Sertkaya, "Türk Adı", *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara 1987, s. 5, Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1972, s. 9.

Sonuç

XVI.yüzyıldan itibaren XIX.yüzyılakadardünyasiyasetiniyönlendirmiş fakat XIX. yüzyıl sonlarında çöküşün eşiğine gelmiş bir devletin ölüm fermanının imzalandığı dönemde Harp Okulu ve Harp Akademisinde eğitim görmüş, ülkenin içinde bulunduğu talihsizlikleri yakından hissetmiş ve yaşamış biri olan Mustafa Kemal, daha genç subaylık yıllarından itibaren ülkenin kötü kaderinin değiştirilmesine yönelik çalışmalarda bulunmuştur. O, bir kültür adamı olduğunu okudukları ve yazdıkları ile kanıtlamıştır. Son derece buhranlı bir dönemde okumuş, sıkıntılı bölgelerde görev yapmış ama buna rağmen, okuma fırsatı bulmuş, bilgisini artırmak için her fırsatı değerlendirmiştir. Not defterlerinde, Mustafa Kemal'in kesintiler olsa da hatıratını, okuduğu kitaplara dair ipuçları, kısa özetler, anafikirlerle dair görüşler yer almaktadır. Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle Şam'a staj için giderken yanında taşıdığı valizinin içinde Türkçe, Fransızca, Arapça yazılmış eserler vardır. Okuduğu eserler arasında felsefe, tarih, sosyoloji, ilahiyat ve edebiyata dair kitaplar önemli yer işgal etmektedir.

"Kitleleri peşinden sürükleyen önderler; aynı zamanda bilge bir kişiliğe sahip olmak zorundadır", düsturundan hareketle Mustafa Kemal Atatürk, bu bilgisini etrafındakilere her zaman bir öğretmen edasıyla aktarmaya da dikkat etmiştir. Kendisinden yaklaşık 1000 küsur yıl önce yaşamış olan Büyük Türk bilgini Farabi, devlet adamlarının iyi bir yönetici ve her alanda önder olduğu kadar, aynı zamanda bilge bir insan ve en önemlisi de öğretmen olması gerektiğini vurgulamıştır. İşte Mustafa Kemal Atatürk bu tanımlamaya uyan, bilge bir önder olduğu kadar, Türk milletini esaretten kurtarıp tam bağımsız bir devlet çatısı altında birleştirmeyi başarmış, yaptığı yenileşme çabalarında ise bir başöğretmen olarak atılan her adımda Türk milletinin daima önünde yer almıştır.

Genelkurmay ATASE Başkanlığına bağlı TSK Atatürk Araştırma ve Eğitim Merkezi (ATAREM) Genel Sekreterliğinde görevli iken tarafımızdan başlatılan bir proje ile Atatürk'ün not defterlerinin asıl metinleriyle birlikte bilimsel bir anlayışla yayımlanması planlanmıştır. ATAREM Genel Sekreterliği personelinin titiz bir çalışmasıyla defterler öncelikle yazı karakteri yönünden kriminolojik açıdan değerlendirildikten sonra⁷⁵ çevrim işlemlerine başlanmış, ATAREM Genel Kurulu üyeleri tarafından da incelenmiştir. Cumhuriyetimizin 80 nci yıl dönümü (2003)

⁷⁵ ATASE Bşk.lığı Arşivi, Anıtkabir Arşivi ve Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nden temin edilen 32 not defteri öncelikle Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Md.lüğü ile Jandarma Kriminal Dairesince teknik bakımdan, yazı karakterleri yönünden bir değerlendirmeye tabi tutularak orijinalligi kanıtlandıktan sonra üzerinde çalışılmaya başlanmıştır.

münasebetiyle Atatürk'ün Not Defterleri'nin bilimsel olarak yayımlanması projesine hız verilmiş ve 32 adet not defterinin 12 cilt halinde toplanarak yayımlanmasına 2004 yılında başlanmış, 2009 yılında bu proje başarıyla tamamlanmıştır. Sonuç olarak belirtmek gerekirse, Atatürk'ün Not Defterleri I-XII, hatırat türü olarak son derece önemli kaynaklardır. Keza, Atatürk biyografisi ve Atatürk dönemi ile ilgili çalışma yapan yakın dönem Türk tarihçilerince büyük bir titizlikle ele alınıp değerlendirilmesi gereken birinci elden kaynaklar arasında da yerini korumaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 2; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 14; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 14ab; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 14ag, ah; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 14ai, aia, aj, aja, ak, al, ala, am, ama; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6bb, 6bc, 6bd; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6ada, 6af, 6afa, 6ah; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6au; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6aia; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6aja, 6ak; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6aka; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6an; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6au, 6av; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6ax, 6ax; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6ay, 6axa, 6az; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 6aya; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 5 ag; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 5 aga; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 5 aea; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 17, G: 107; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 17, G: 107aa; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 17, G: 107aq; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 17, G: 107 ar; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 17, G: 107as, 107 at; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 3; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 3ac, 3ad; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 4; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5aba; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5ac; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5ae; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5aea; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5af; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5ag; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5aga; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5ala; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5an; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5ao; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5aoa; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5ap; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5apa; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5at; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 5bb; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6aia; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6am; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6ana; a.g.a.; K: 45, G: 6ao; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6aoa, 6ap, 6apa, 6aq; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6as; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6ata; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6au; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6av; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6ax; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6ay; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6baa; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6bb; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6bc; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6bd; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 7; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 7aa; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 15ai; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 44, G: 1; Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 43, B: 5.

Kitap, Makale ve Gazeteler

Atatürk'ün Not Defterleri, I-XII, (Yay.hz., Zekeriya Türkmen vd.), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004-2009.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt: 1, Ankara 1989.

Babalık (Konya) Gazetesi Sayı: 858, 3 Nisan 1338 (1922).

Babalık Gazetesi, Sayı: 859, 4 Nisan 1338 (1922).

Güler, Ali, *Mustafa Kemal 'in Harp Okulu ve Harp Akademisi Öğrenimi*, Kara Harp Okulu Yayınları, Ankara 2000.

Güler, Ali, *Askeri Öğrenci Mustafa Kemal 'in Notları (Arşiv Belgeleri Işığında)*, Ankara 2001.

Hâkimiyet-i Milliye, 3 Nisan 1338 (1922).

İnan, Afet, *M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*, Ankara, 1981.

İnan, Afet, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Ankara 1989.

Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)*, Cilt: II, Ankara 1989.

Kocatürk, Utkan, "Atatürk'ün Üniversite Reformu ile İlgili Notları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi.*, Sayı: 1., s. 3-95., Ankara 1984.

Kocatürk, Utkan, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, Ankara 1988.

Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt: III, TTK Yayınları, Ankara 1996.

Sertkaya, Osman Fikri, "Türk Adı", *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara 1987, s.5.

Sönmez, Cemil *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2017.

TBMM Gizli Celse Zabıtları (GCZ.), Cilt: 3, İş Bankası Yayınları, Ankara 1985.

Türkmen, Zekeriya, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul 1993.

Türkmen, Zekeriya, *Hareket Ordusu ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal*, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Türkmen, Zekeriya, *Çanakkale 1915 Türk Ordusunun Kara ve Hava Harekâtı*, Ankara 2007.

Türkmen, Zekeriya, *Mütarekeden Millî Mücadeleye Mustafa Kemal Paşa*, İstanbul 2010.